

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА З СІМ'ЄЮ

УДК 37.013.42:37.018.1

Войтова Л. В.

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА ЩОДО ПРОФІЛАКТИКИ НАСИЛЬСТВА НАД ДІТЬМИ В СІМ'І

Сім'я як основний осередок суспільства виконує найважливіші соціальні функції, відіграє значущу роль у житті людини. У сім'ї дитина робить перші кроки на довгому шляху своєї соціалізації. У сім'ї формуються її потреби й батьки чи опікуни задовольняють їх [1, с. 5]. Однак у цьому осередку, який мав би захищати права дітей, часто наявні знуцання та насильство. Насильство над дитиною в сім'ї є поширеним явищем у сучасному світі. Воно викликає велику тривогу, оскільки діти – найнезахищеніша «самотина» суспільства. Жорстока поведінка з дітьми, нехтування їхніми інтересами можуть мати різні види й форми, але їхні наслідки завжди завдають серйозної шкоди фізичному й психічному здоров'ю, розвитку й соціалізації дитини, нерідко становлять загрозу її життю чи навіть спричиняють смерть [2, с. 3].

Нині проблемою насильства над дітьми в сім'ї та її попередженню цікавляться. Вона є предметом уваги міжнародних організацій, нею переймаються науковці. Пошук соціально-педагогічних умов, причин і факторів виникнення, виявлення та подолання сімейного насильства над дітьми досліджують такі вчені, як Т. Гончарова, О. Коломієць, О. Кочемировська та ін. Правові, соціальні, психологічні та медичні аспекти попередження насильства в сім'ї представлені в роботах В. Бондаровської, О. Кочемировської, Г. Лактіонової, Ю. Онишко, Р. Хаар, Г. Христова та ін. Розробляють методичні рекомендації та корекційні програми для працівників соціальної сфери, використовуючи вітчизняний і світовий досвід, С. Буров, І. Дубиніна, В. Міленко, С. Мосієнко, Ю. Онишко, Л. Смилова, М. Ясиновська та ін.

Аналіз соціально-педагогічної літератури свідчить, що на сучасному етапі недостатньо приділяють увагу підготовці соціальних педагогів, здатних до роботи з профілактики, виявлення та запобігання насильству над дитиною в сім'ї.

Метою статті є визначення напрямів соціально-педагогічної роботи щодо профілактики насильства над дитиною в сім'ї.

За визначенням Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» (2001) насильство в сім'ї трактується як «будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї щодо іншого, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини та громадянина і завдають йому моральної шкоди, шкоди його фізичному чи психічному здоров'ю». Закон розрізняє чотири види домашнього насильства: фізичне, психічне, економічне, сексуальне [3].

Серед основних причин насильства в родині представники неурядових організацій, які працюють із жертвами насильства в сім'ї, виокремлюють такі: – низький рівень культури в суспільстві, гендерні стереотипи;

- економічна криза у країні, слабка захищеність жертви з боку держави та правоохоронних органів;
- низький рівень особистісної культури, зловживання алкоголем і наркотиками;
- психічна неврівноваженість насильників;
- віктимна, провокаційна поведінка жертв насильства [4, с. 25].

Сьогодні визначають два підходи, які пояснюють причини насильства й жорстокості в сім'ї: соціологічний і психологічний.

Соціологічний підхід розглядає жорстокість у сім'ї як прийняту соціокультурну зумовленість вирішення конфлікту шляхом насильства в соціальній групі. Причинами вважають стереотипи сімейних відносин, виховання з дитинства, низьке соціальне й матеріальне становище сім'ї, постійні сварки й проблеми в сім'ї, які, безумовно, призводять до стресів усіх її членів, а останні – до жорстокої поведінки зі своїми співмешканцями.

Психологічний підхід пояснюють наявністю психічних захворювань у членів родини, складними характерами, неврівноваженою поведінкою дитини або батьків, негативним власним досвідом батьків, якого вони набули в дитинстві, а також зловживання алкоголем і наркотиками.

Причини насильства дітей у сім'ї розглядають у чотирьох контекстах: соціокультурному, сімейному, індивідуальному і кризовому.

Під соціокультурним контекстом розуміють аналіз структури суспільства й економічного стану окремих прошарків (робота / безробіття; добробут / ситуація бідності; умови проживання). Крім того, слід урахувувати в чомусь особливі для кожного суспільства установки й ставлення до насильства, зокрема до насильства дітей у сім'ї, відносини між поколіннями й статями, ролями батьків і дітей, формальні й неформальні соціальні мережі тощо, наприклад, у культурі існує взаємозв'язок між насильницькими формами поведінки й уявленнями про мужність, які формують у «сильної статі» установку на зверхність над іншими людьми (над жінкою й дітьми).

Утілення такого прагнення за допомогою насильства пересічні обивателі визнають здебільшого «легітимним», що свідчить про низький рівень культури й моралі. Така ситуація може бути причиною ескалації (переходу з одного покоління в інше) жорстокої поведінки з дітьми в сім'ї з боку чоловіків.

Інша причина – поширення в культурі уявлень про методи виховання. До сьогодні багато хто застосування фізичної сили як способу впливу на дитину вважає педагогічно ефективним.

Насильство над дітьми в сім'ї – явище давнє. До його аналізу зверталися у своїх працях ще Ж.-Ж. Руссо, М. Монтесорі. Однак сьогодні причини цього ускладнилися. Сімейний контекст включає аналіз змін структури сім'ї (зниження народжуваності, плюралізм щодо форм шлюбу й сім'ї, частота розлучень і розриву стосунків), специфічну структуру відносин і їхню динаміку (велика кількість конфліктів між поколіннями, неадекватний розподіл влади, двозначні взаємовідносини, конфлікти й недомовленості між подружжям, рольові зміни в стосунках між батьками й дітьми), а також фрагментарність сімейних відносин, часті нововведення і зміни. Жорстоке ставлення до дітей у сім'ї в цьому контексті детерміноване стресами батьків, сварками між подружжям, роздратованістю й нервозністю батька й матері. Найголовніше, що при цьому

дитина переймає модель вирішення конфліктів і засвоює зразки поведінки в складній ситуації.

Індивідуальний контекст розглядають і з боку батьків, і з боку дітей.

Індивідуальний контекст батьків спирається на пропоноване розуміння сили й слабкості. Він указує на уявлення батьків про здоровий спосіб життя, специфічні погляди на досвід власного дитинства, рівень самооцінки й самоконтролю, уявлення про виховання й виховні методи, ступінь пристосування до фрустрацій і здатність боротися зі стресами.

Розглядаючи індивідуальний контекст, слід ураховувати, що діти – не тільки об'єкти впливу інших, але й самі є дійовими особами, вони не лише реагують на все, що відбувається навколо них, а й самі створюють ситуацію й певною мірою керують діями своїх батьків. Не слід забувати про те, що діти не мають достатньо повноважень і знань, які давали б їм змогу цілком контролювати ситуацію. Із цієї позиції жорстоке ставлення до дітей – це зазвичай вияв влади батьків (і загалом дорослого світу).

Кризовий контекст має передбачати вивчення дефіциту засобів і можливостей для встановлення й підтримки безконфліктної ситуації в сім'ї, навантажень, викликаних соціальними змінами, і зниження опірності батьків у кризових ситуаціях, компетентності дорослих людей вирішувати конфлікти й змінювати свої уявлення про дітей у процесі їхнього подорослішання тощо.

Існує безліч чинників, які спричиняють жорстоке ставлення до дітей у сім'ї з боку батьків або брак належної турботи про них. Сучасні психологи виокремлюють такі:

1. У сім'ї, де прийняте жорстоке ставлення до дітей, дитина часто є мішенню, на яку «падають всі шишки». Її вважають особливою, такою, що відрізняється від інших, дуже активною, або, навпаки, дуже пасивною і т. п., і тому вона стає об'єктом агресії членів сім'ї. Дитина може бути схожа чи нагадувати своєю поведінкою ненависного родича, бути улюбленцем одного з членів сім'ї, може мати фізичні чи розумові вади, чим і викликає жорстоке ставлення до себе з боку когось із членів сім'ї.

2. Критичні ситуації чи збіг обставин часто зумовлюють спалах жорстокої поведінки. До таких можна віднести втрату роботи, розлуку з коханою людиною, смерть близької людини, небажана вагітність чи інші обставини, принципово важливі для дорослого.

3. Дуже часто причиною жорстокого ставлення до дитини є нестача елементарних знань про дитячий розвиток. Очікування, що двомісячна дитина відреагує на покарання, а в шість місяців може стежити за своїм сечовим міхуром і випорожненнями, наївно, адже дитина не може контролювати ці процеси ні фізіологічно, ні психічно. Не знаючи цього, батьки можуть карати дитину.

4. Модель домашнього насильства зазвичай передається від покоління до покоління. Жорстоке покарання не вважають насильством щодо дітей, а розглядають як сімейну традицію. На переконання Т. Гончарової, якщо батьки в дитинстві були жертвами насильства чи їхніми потребами нехтували, то щодо своїх дітей вони будуть застосовувати ті самі насильницькі методи виховання [5, с. 48 – 50].

Будь-яка дія має свої наслідки. Щодо жорстокого ставлення до дітей, то вчені виділяють такі два наслідки, що виявляються водночас: втрати для жертви і для суспільства.

Діти, які зазнали насильства будь-якого виду, соціалізуються важко: у них порушені зв'язки з дорослими, бракує елементарних навичок спілкування з однолітками, вони не володіють достатнім рівнем знань, а тому часто не можуть завоювати авторитет у школі тощо. Вирішення своїх проблем діти – жертви насильства – часто знаходять у кримінальному, асоціальному середовищі, що, на жаль, часто пов'язане з виробленням у них пристрасті до алкоголю, наркотиків, вони починають красти і здійснювати інші протиправні дії.

Дівчата нерідко рано починають займатися проституцією, у хлопчиків може бути порушена статевая орієнтація. І ті, і інші згодом мають проблеми зі створенням власної сім'ї, вони не можуть дати своїм дітям достатньо тепла, оскільки в них не сформована емоційна сфера, вони не набули позитивного досвіду в дитинстві.

Таким чином, будь-який вид насильства, пережитий у ранньому віці, формує в дітей і підлітків такі особистісні й поведінкові якості, які роблять їх малопривабливими і навіть небезпечними для суспільства.

До суспільних втрат від насильства над дітьми дослідники відносять насамперед втрати людських життів у результаті вбивств дітей і підлітків, їхніх самогубств. У їхній особі втрачаються продуктивні члени суспільства внаслідок порушення їхнього психічного й фізичного здоров'я, низького освітнього і професійного рівня, кримінальної поведінки. Це втрати в їхній особі батьків, здатних виховати здорових у фізичному й моральному плані дітей. Нарешті, це відтворення жорстокості в суспільстві, оскільки колишні жертви самі часто стають жорстокими, нетерпимими [2, с. 7].

Отже, проблема виявлення випадків і причин домашнього насильства та формування активної установки на зміну сценарію – це складне й важливе професійне завдання соціальних працівників, вирішення якого потребує високого рівня кваліфікації, уміння налагодити контакт і створити атмосферу безпеки та довіри. Принциповим завданням, яке нерідко доводиться вирішувати, є діагностика ситуації, з'ясування обставин, що спричинили вияви жорсткого ставлення до дітей [6].

У ситуації домашнього насильства фахівцям із соціальної роботи доводиться вирішувати такі завдання: 1) сприяти попередженню всіх виявів домашнього насильства; 2) надавати підтримку жертвам; 3) змінити поведінку кривдників.

Зміст соціальної роботи, спрямованої на вирішення проблеми домашнього насильства, розглядають як сукупність чотирьох основних елементів: а) профілактика сімейного насильства; б) робота із сім'ями та окремими категоріями, де сукупність макро- та мікрофакторів створює / може створити підвищений ризик жорстокої поведінки; в) надання підтримки та допомоги жертвам, свідкам насильства та особам, які перебувають у ситуації ризику насильства; г) проведення корекційної роботи з кривдниками [7].

Так, у Законі України «Про попередження насильства в сім'ї» [3] фігурують поняття припинення й попередження насильства в сім'ї. Соціальна робота постає одним з провідних засобів саме попередження насильства в сім'ї, але не обмежене цим, тому що забезпечується комплексом загальносоціальних і спеціальних заходів. Щодо спеціальних заходів попередження

насильства та його припинення, то вони є оперативними заходами, які мають на меті скоротити кількість виявів насильства в сім'ї, послабити сімейне неблагополуччя, не допустити вчинення будь-якого з виявів насильства.

Спеціальні оперативні заходи здійснюють передусім органи міліції, кримінальної міліції у справах дітей. На відміну від них, заходи загальносоціального спрямування з попередження насильства трактуються в Законі широко і передбачають сукупність заходів держави, суспільства, органів місцевого самоврядування, а отже, і суб'єктів надання соціальних послуг, спрямованих на зміцнення сім'ї як соціального інституту і як союзу конкретних осіб, забезпечення кожної дитини сімейним вихованням, можливістю для духовного та фізичного розвитку; на завчасне виявлення сімей, у яких є загроза вияву насильства, відвернення чи обмеження причин та умов, що призводять до його скоєння; на забезпечення достатнього захисту від насильницьких посягань для кожного з членів сім'ї [7].

Скориставшись термінами соціальної педагогіки та соціальної роботи, вчені представляють визначені вище компоненти соціальної роботи та складники загальносоціальних заходів з попередження насильства через поняття «первинна, вторинна та третинна профілактика насильства в сім'ї». Зазначимо, що згідно з чинним законодавством, термін «попередження насильства» можна розуміти як сукупність первинної, вторинної та третинної профілактики.

Первинна профілактика забезпечує попередження виникнення проблеми шляхом формування відповідної громадської думки щодо небезпечності насильства як явища, поваги до прав людини, жінки, дитини й необхідності їх дотримання; важливості здорового способу життя й уміння будувати свої стосунки з оточенням, починаючи з членів власних сімей, без застосування насильницьких методів.

Щодо останнього, то ефективними формами роботи вважають проведення інформаційних кампаній, організацію центрів підтримки сім'ї, програм усвідомленого та відповідального батьківства, а також програм для підлітків, молоді, які допомагають сформувати навички самостійного життя, включаючи навички спілкування, вирішення конфліктних ситуацій, сприяють саморозвитку й побудові стратегії власного життя.

Вторинна профілактика передбачає здійснення спеціалізованих послуг не лише для сімей, які підпадають під визначення «опинилися у складних життєвих обставинах» (тобто мають проблеми, з якими не можуть впоратися без сторонньої допомоги), але й у яких наявний ризик жорстокої поведінки. Організуючи вторинну профілактику, варто враховувати певні цільові групи (наприклад, діти, чиї батьки нехтують виконанням своїх обов'язків, вихованці шкіл-інтернатів та особи серед них; неповнолітні чи незаможні молоді матері; чоловіки, які самі виховують дітей тощо).

Третинна профілактика зорієнтована на надання послуг окремим особам чи сім'ям, які зазнали насильства чи перебувають у ситуації його високого ризику, а також тим, хто підпадає під категорію «кривдників». Найчастіше третинна профілактика потребує обов'язкових і примусових дій, здійснення яких передбачає втручання в сім'ю відповідних державних структур з метою припинення насильства та попередження його в перспективі [8, с. 68 – 69].

Поліпшення ефективності соціально-педагогічної роботи щодо подолання сімейного насильства до дітей, на переконання О. Коломієць, відбудеться за умови, якщо роботу соціального педагога будуть здійснювати за такими напрямками:

- вивчення медико-психологічних та соціально-педагогічних особливостей учнів, умов їхнього життя в сім'ї, специфіки мікросередовища;
- виявлення дітей, які стали жертвами сімейного насильства;
- здійснення профілактичної роботи щодо попередження насильства до дітей в сім'ї;
- здійснення правової просвіти школярів та їхніх батьків;
- розробка й реалізація програм реабілітації дітей, які стали жертвами сімейного насильства;
- взаємодія із сім'ями школярів з метою спільного вирішення проблем виховання та розвитку дитини;
- взаємодія з психологами, учителями, класними керівниками з метою створення умов для реалізації прав та свобод учнів;
- взаємодія з правоохоронними органами, службами соціального захисту, медичними закладами [9, с. 76].

Отже, профілактика насильства над дітьми в сім'ї потребує соціальних працівників високого рівня кваліфікації. Соціально-педагогічну роботу треба здійснювати за такими напрямками: налагодження контактів та надання підтримки жертвам насильства; створення атмосфери безпеки та довіри; розробка й реалізація корекційних програм; здійснення правової просвіти дітей; взаємодія з правоохоронними органами, службами соціального захисту, медичними закладами тощо. Знаючи причини насильства в родині, чинники, які призводять до виникнення жорстокого ставлення до дітей у сім'ї з боку батьків, соціальний педагог зможе попередити вияви домашнього насильства.

Перспективу подальшого дослідження із цієї проблеми вбачаємо у формуванні готовності майбутніх соціальних педагогів до здійснення соціально-педагогічної реабілітації дітей, які зазнали домашнього насильства.

Література

- 1. Методичний посібник** для фахівців, які впроваджують корекційні програми для осіб, які вчинили насильство в сім'ї / уклад. : Г. Ю. Мустафаєв, І. І. Довгаль. – К. , 2011. – 192 с.
- 2. Виявлення, попередження і розгляд випадків насильства та жорстокого поводження з дітьми** : метод. матеріали для працівників освіти / авт.-упор. : С. Буров, І. Дубиніна, Ю. Онишко, Л. Смилова, М. Ясиновська. – К. : Видав. дім «КАЛИТА», 2007. – 36 с.
- 3. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї»** (Науково-практичний коментар) / за ред. О. М. Рудневої. – Х. : Східно-регіон. центр гуман.-осв. ініціатив, 2005. – 160 с.
- 4. Харламова І.** Попередження домашнього насильства над дітьми / І. Харламова // Соц. педагог. – 2010. – № 12. – С. 23 – 33.
- 5. Гончарова Т. В.** Насильство дітей у сім'ї: умови, причини й фактори

виникнення / Т. В. Гончарова // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2010. – № 4. – С. 47–53.

6. Міленко В. Жінки і діти, які зазнали насилля в сім'ї. Робота психологічної та соціальної служби: завдання, форми і перспективи / Віра Міленко, Сергій Мосієнко // Психолог. – 2010. – № 35 – 36. – С. 48 – 51.

7. Кочемировська О. Можливості виявлення та попередження насильства в сім'ї: основні поняття : посіб. для соц. прац. / О. Кочемировська. – Х. : НТМТ, 2008. – 44 с.

8. Стан системи попередження насильства в сім'ї в Україні: правові, соціальні, психологічні та медичні аспекти / В. М. Бондаровська, О. О. Кочемировська, Г. М. Лактіонова, Ю. В. та ін. / заг. ред. О. Кочемировська. – К. : Вид-во ФОП Клименко Ю. Я., 2010. – 372 с.

9. Коломієць О. Г. Соціально-педагогічні умови подолання сімейного насильства щодо дітей / О. Г. Коломієць. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/vchu/N122/N122p071-077.pdf.

* * *

Войтова Л. В. Соціально-педагогічна робота щодо профілактики насильства над дітьми в сім'ї

Виявлено причини насильства в родині: низький рівень культури в суспільстві, слабка захищеність жертви з боку держави та правоохоронних органів, низький рівень особистісної культури, зловживання алкоголем і наркотиками, психічна невірноваженість насильників тощо; виокремлено чинники, які зумовлюють виникнення жорстокого ставлення до дітей в сім'ї з боку батьків; проаналізовано підходи, які пояснюють причини насильства й жорстокості в сім'ї: соціологічний і психологічний; обґрунтовано зміст соціально-педагогічної роботи, спрямованої на вирішення проблеми домашнього насильства; проаналізовано складники профілактики насильства в родині; визначено напрями соціально-педагогічної роботи щодо профілактики насильства над дитиною в сім'ї.

Ключові слова: сім'я, діти, батьки, домашнє насильство, жорстокість, профілактика, соціально-педагогічна робота.

Войтова Л. В. Социально-педагогическая работа по профилактике насилия над детьми в семье

Выявлены причины насилия в семье: низкий уровень культуры в обществе, слабая защищенность жертвы со стороны государства и правоохранительных органов, низкий уровень личностной культуры, злоупотребление алкоголем и наркотиками, психическая неуравновешенность насильников и т. п.; выделены факторы, которые способствуют возникновению жестокого отношения к детям в семье со стороны родителей; проанализированы подходы, которые объясняют причины насилия и жестокости в семье: социологический и психологический; обоснованно содержание социально-педагогической работы, направленной на решение проблемы домашнего насилия; проанализированы составные профилактики насилия в семье; определены направления социально-педагогической работы по профилактике насилия над детьми в семье.

Ключевые слова: семья, дети, родители, домашнее насилие, жестокость, профилактика, социально-педагогическая работа.

Voytova L. V. Social and Educational Work on Violence Prevention Against Children in the Family

Such causes of home violence as low level of culture in society, poor protection of victims by the state and law enforcement agencies, low level of personal culture, alcohol and drug abuse, mental imbalance of rapists were revealed; sociological and psychological approaches that explain the causes of home violence were analyzed; the causes of violence against children in families were considered in four contexts: socio-cultural, family, individual and crisis; content of social and educational activity aimed at solving the home violence problem was grounded; primary, secondary and tertiary components of violence prevention in the family were analyzed; such directions of social and educational work on the prevention of child abuse in the family as setting the contacts and supporting the victims of violence; creating an atmosphere of safety and trust, development and implementation of corrective programs, utting into practice legal education for children, nteraction with law enforcement agencies, ocial security services and medical establishments were defined. It was turned out that prevention of child abuse requires highly qualified social workers who can set the contact and create an atmosphere of safety and trust.

Key words: family, children, parents, home violence, cruelty, prevention, social and educational work.

Стаття надійшла до редакції 05.02.2013 р.

Прийнято до друку 28.02.2013 р.